

КЪМ МЕТАФИЗИКА НА ЗАДЪЛЖЕНИЯТА

ИВАН КОЛЕВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ivangkolev@gmail.com

TOWARDS A METAPHYSICS OF OBLIGATIONS

IVAN KOLEV

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

After the experience of the „cruellest century“, is a new reading of the old philosophical and legal theories of the natural obligations possible? Can we safely assume that the subject of „human rights“ has irrevocably dethroned obligations to their mirror-image counterpart? Is there not a danger that the primacy of the „discourse of rights“ as the basis of modern ethics will stimulate a one-dimensionality in the moral landscape and that, as a result, the „high“ in morality familiar to us from virtue ethics and ethics of duty will lose its foothold and the language in which it is spoken of will be forgotten?

Keywords: Human rights, autonomy, duty, natural obligations

Настоящият текст е продължение на текста *Универсалност на човешките задължения* (Колев: 2020). Текстът е опит да се покажат основанията за активиране „дискурса за задълженията“: 1) в подкрепа на „дискурса за правата“, който до голяма степен е фундиращ за съвременната морална теория, 2) с оглед на това този „дискурс за правата“ да бъде предпазен от „инфлация“, каквато може да бъде наблюдавана при някои ексцесии в „реториката на правата“.

На първо място трябва да бъде отчетено значението на контекста, в който се намира съвременната етическа мисъл. Тя не може да се абстрахира от факта, че нейните носители са в екзистенциална връзка с „най-жестокия век“ от историята на човечеството. Основание за тази оценка ни дава мащабът на бедствията: 1) две световни войни и десетки локални с общо над 100 млн. жертви, 2) репресивни политически режими, които за десетилетия по отношение на стотици милиони човешки същества напълно игнорират

„декларациите за правата“ от XVIII в., 3) непреодолима и до днес бедност в десетки държави, 4) няколко пандемии с милиони жертви.

След тази кратка равностметка възниква резонно въпрос, аналогичен на въпроса на Дижонската академия, на който отговаря Жан-Жак Русо: *Дали прогреса на науките и изкуствата са допринесли за облагородяване на нравите?* Какъв е честният отговор в контекста на „най-жестокия век“? Декларациите за правата и институциите – държавни и частни, национални и международни, - които подкрепят тяхното спазване, безспорно са допринесли за „облагородяване на нравите“ чрез минимални правно-морални стандарти, но дали това е достатъчно? Тревожното в този контекст е това, че разбирането на правата като правно защитени претенции насърчава една „култура на претенциите“, която има потенциала да корумпира онова в нравите, което големите имена в етиката от „голямото време“ са смятали за принципиално и безспорно. Алиби на такива ексцесиите е формулата: „Щом не нарушавам правата на другите, мога да постъпвам както желая“. И с това оправдание се появяват ексцесивни феномени, които са фрапантни за класическото благоразумие и за онова, на което ни учи нашето интуитивно морално чувство. Веднага възниква и друг въпрос: дали „културата на претенциите“ не е разрушителна за класическите образци за образованост и лична култура като *paideia*, *humanitas*, *Bildung*? Не може да не се забележи, че „културата на претенциите“ се вписва по-добре не в тях, а в идеологемата за „безкраен икономически растеж“ и в съпътстващия го „икономически фундаментализъм“. Икономизацията на повечето от индикаторите, по които днес обичайно съдим за състоянията на обществата и за техните проблеми и перспективи, се превръща в легитимиращ фактор за политики, които се стремят да максимизират икономическия растеж дори с цената на видими деформации на класическия човешки етос.

Концепцията за правата на човека възниква като защитна, но този неин генезис запазва потенциал да се мислят моралните отношения като конфликтни. Ако ги приложим в отношения на близост – семейство и приятелски кръг, ще забележим, че те неминуемо водят до охлаждане, формализиране и дори юридизиране на тези отношения. Дали не може да допуснем и да обосновем инкорпориране на „дискурса за задълженията“ не само в обосноваването на съвременния „морал на правата“, но и в неговото

надграждане, така че този „дискурс на задълженията“ да играе ролята на жироскоп в постмодерната вирулентност?

Като подкрепяща аналогия може да си припомним една метафизична задача и пътя към нейното решаване. Когато се поставя въпроса за философската истина, Хегел отбелязва, че във философията истината е в цялото, а не в изречението (пропозицията), защото всяко изречение зависи от предпоставки, които трябва да бъдат обосновани отделно и така логично стигаме до цялото. Щом във философията е важен интегритета на цялото, тогава възниква въпроса „Откъде да започнем?“. Собствено автентично философско начало Хегел вижда във философското откритие на Парменид: „Битието и мисълта са едно и също“. Можем ли да транспонираме този философски урок в една „етиката на задълженията“? Там той би гласял така: „Как е възможно да съчетаем права с несиметрични, благородни задължения?“ За да отговорим на този въпрос, може да направим бегъл, но полезен преглед на въпроса за задълженията и отговорите, които намираме при теоретици преди „human rights turn“. Тук основен водач в темата ще бъде Имануел Кант и по-специално две негови работи: *Основи на метафизика на нравите* (1785) и *Метафизика на нравите* (1797). С позоваване на тези текстове на Кант и на неговото понятие за „несъвършени задължения“ може да припомним един интересен детайл: две от образцовите етики от този тип (етика на добродетелите при Аристотел и етика на задълженията на Цицерон) са „етики с посвещения“. Аристотел посвещава своята *Никомахова етика* на сина си Никомах, а Цицерон *За задълженията (De officios)* – на сина си Марк. На пръв поглед това е само био-библиографичен факт, но може да го изтълкуваме и по-есенциално – една бащински написана етика не може да пропусне темите за добродетелите и задълженията. И за това има резонен мотив, който е валиден и днес. Тенденцията да се вземат „правата“ за морална основа е оправдана с оглед защитаване сферата на свобода, но в резултат на това възниква опасността за толериране на вулгарното и пошлото, понеже „то не нарушава ничии права“. Всъщност точно тази опасност е съществена част от моралния пейзаж на съвременните общества, в който темите за добродетелите и задълженията са маргинализирани както теоретично, така и като етос.

В своята история на етиката Фридрих Йодл тълкува тезата на стоиците за божеството и разума, които проникват космоса като „вечен закон“, като свидетелство за

това, че тяхната етика не е антропологична, а метафизична. Ако се доверим на доксографията на Диоген Лаерция (VII, 85) Хризип смятал, че „първи порив (*horme*) на всяко живо същество е самосъхранението (*terein heauto*), защото природата изначално е *oikeousis*“. Това място е трудно за еднозначен превод, но в същото време много съществено за разбиране на концепцията на стоиците. Аналогична на *horme* роля на битийни определители имат понятията *conatus* при Спиноза и *Drang* при Макс Шелер. При стоиците по отношение диапазона на живота се прилага понятието *katekon* – „съобразно“, „съответстващо“, „подходящо“, което е присъщо на всяко живо, но има две модалности. За растенията и животните съответствието е „*en zoe*“, а за разумните същества – „*en bio*“. Съответствието има характера на „убедително основание“, но за двете царства на живото то се осъществява по различен начин. При разумните същества съответствието има характера на „съвършенство“ (*teleion*) (SVF, I, 230). Само такава действие е морално правилно. Под „природа“ някои стоици (Зенон) разбират „природата на човека“, т.е. разума, докато други (Клеант) – природата като цяло.

Понеже основно значение на *oikeo* е *обитавам*, а на *oikos* – *дом*, може да тълкуваме *oikeousis* като *да-бъде-битие-при-себе си*. Противоположно е инструменталното, което е „битие-при-друго“. Затова е разбираемо, че Зенон е заявил („първ“), че „крайната цел (*telos*) е живот съобразно природата (*homologoumenos*)“ (Диоген Лаерций, VII, 87). Цицерон използва *convenientia*, за да преведе гръцката дума за съответствие (*homologia*) с природата (SVF III, 188). От това съответствие произлиза *задължението*, което латинските стоици наричат *officium*. Може да го интерпретираме или като първично, или като рефлексивно. Лишените от разум същества имат слепи естествени задължения – естествена склонност към себе си (*systasis*), които „витални задължения“ самата тяхна природа осъществява. При човека задължението е морално, т.е. изисква свобода и решение. И то не противоречи на факта, че задълженията произлизат от началата на природата, откъдето произлиза и самата мъдрост (Цицерон, *За границите на доброто и злото*, III, 23).

В теорията на естественото право на Самуел Пуфендорф задълженията се разделят на два вида. Първите са „съвършени и по справедливост“ и за тяхното осъществяване е допустима принуда, понеже те са необходими, за да може изобщо да има общество. Тези задължения могат да бъдат ясно описани, а тяхното неосъществяване

води до вина (*demerit*). Втората група задължения са „несвършени и по добродетел“, като за тяхното осъществяване не се допуска принуда. Такива са напр. добронамереността и щедростта, които допринасят за благоденствието на обществото. Те не са много ясно дефинирани, но тяхното извършване във всеки техен аспект носи заслуги (*merit*) (Pufendorf, 2003). Казано на съвременен език свършените задължения имат насрещни права, а несвършените задължения нямат насрещни права.

Христиан Волф критикува концепцията на Самуел Пуфендорф за задълженията като основани на правото и производни от него. В този смисъл концепцията на Пуфендорф е един вид правен позитивизъм, макар и основан на Божията воля, срещу който Волф противопоставя позиция, която може да наречем „антропологизъм“. За Волф като учредител на метафизичната психология (Колев, 2016: 186) решаващ е психологическият мотив. *Задължението* се състои във „връзката между мотива и действието“ (Wolff, 1779: § 35). Този ход на Волф предпазва задължението от това да бъде делегитимирано в очите на невярващите и на неверниците. Волф различава *активно задължение* (*active obligatio*) и *пасивно задължение* (*passive obligatio*), при което второто се основава на първото. Антропологизацията на задължението променя мястото на задължението във философската систематика – задължението мигрира от правото към етиката (Hünning, 2021: 156).

Когато задължението се обвърже с естественото право и с антропологията на човека, тогава то получава обосноваване, което е по-универсално както от правнопозитивисткото, така и от теологически обосноваването естествено право (напр. от Тома от Аквино), защото последното е субективно валидно само за конфесионално обвързаните с него. Дефинирането на *естественото задължение* (*obligation naturalis*) като обвързано както със „същността на човешката природа, така и с природата на нещата“ [Hünning, 2021: 157) го обосновава морално-антропологически. За неговата морална стойност не е нужна външна санкция (напр. божествена). Телеологията на природата, а в частност телеологията на човека, която не противоречи на първата (стоическият мотив), е необходима и достатъчна основа за моралността на естественото задължение. Онова, което свързва двете телеологии, е понятието за *свършенство* (*perfectio*), което по-късно Кант подлага на критика и от което се дистанцира в критически обосноваването от него метафизика на нравите. Формулата на Волф

„човешкият разум няма нужда от други закони [освен природния], защото благодарение на собствения си разум има закон в самия себе си“ е твърде близка до идеята за морална автономия на Кант, но автономията на морала все още не е автономия на волята в смисъла на Кант. Самозадължаването при Волф е онто-антропологично, докато при Кант е трансцендентално-формално. Александер Баумгартен продължава идеята на Волф за практическа философия без теологично обосноваване: „Практическата философия е наука за задълженията на личността, които могат да бъдат познати без оглед на вярата“ (Baumgarten, 2020: §1). Моралните задължения изискват свобода, понеже „няма задължение, където няма свобода“ (Baumgarten, 2020: §§11, 24).

Кантовата радикализация в обосноваването на една денатуризирана етика поставя задълженията изцяло във връзка с автономията на разума. Дългът е обективната необходимост на една постъпка въз основа на задължение. Моралната стойност на човешкия характер зависи най-вече от това дали извършва своите постъпки „от дълг“, а не от склонности, чрез което Кант се разграничава от моралния реализъм. Тази характеристика „постъпка *от* дълг“ трябва да се вземе в строгия смисъл на израза, който Кант различава от „постъпка *съобразно* дълга“ (Кант, 1974: 40). Постъпката „от дълг“ има своята морална стойност не съобразно целта, а според максимата, която е мотив на нашето желание. „Дълг е необходимост на една постъпка от уважение към моралния закон“ (Кант, 1974: 39). По подобие с разделението на съвършени и несъвършени задължения, което прави Пуфендорф, Кант разделя дълга на съвършен и несъвършен. *Съвършен* дълг е този, който не търпи никакви изключения, а *несъвършен* дълг е дългът от добродетели. Несъвършеният дълг е чисто етичен, т.е. има задължения в широк смисъл – при него има простор за по-голямо или по-малко действие, но границите му не се подлагат на точно определяне. Законът има сила за максимите, а не за самите постъпки. Дългът не почива на чувства, подтици и склонности, а е практическа принуда (Кант, 1974: 91). Дългът е принуда, защото човешкото същество е несъвършено и конституцията му не позволява спонтанно, интуитивно следване на разума. Затова човешките задължения са подчинени на автономията на воля, която не е свята (Кант, 1974: 100). В дълга има подчинение, което наранява честолюбието и го смирява, но понеже подчинението не е подчинение на една личност на друга личност, на една воля на друга воля, а е подчинение на морален закон, това поражда чувството за възвишеност.

Кант дели задълженията на *правни* (задължения с външно законодателство) и *задължения на добродетелите*, за които такова законодателство е невъзможно.

Старата натурфилософия в лицето на Аристотел и Тома смята за естествено това, че природата притежава вътрешни цели. Тенденцията на Новото време да математизира изцяло естествознанието и да прогони телеологията (въпреки спорадични опити като тези на Готфрид Лайбниц и Ханс Дриш да възродят понятия като *ентелехия*), при това в паралел с прогреса в познанието, я обезценява до ресурс. Съвременната екофилософия е на път да възстанови телеологията чрез теориите за естествените хабитати и опитите да се придаде статут на естествено ценни сингулярности, подобни (като *analogia entis*) на личностната автономия и достойнство при човека.

На този фон идеята за естествените задължения може да получи допълнителни основания. В списъка на естествените задължения може да поставим на първо място *задълженията на човека към безусловните условия на човешкото съществуване, които човешката самоволност може да разруши*. Към тях спадат задълженията към природата като условие за земния живот, а също така към природата на човека, доколкото тя прави възможен човешкия род. Тук природата е разбрана не само като лоно (*natura-nasceo*), но и като *при-rodà*, т.е. като генерационен интегритет и телеология. И двете обвързаности (*obligationes*) има опасност да бъдат обезценени, ако се придържаме само и единствено към една напълно денатуризирана автономия (автономия на чистия практически разум, който самозаконодателства за „всички разумни същества изобщо“) и към основани на нея права-претенции.

ЛИТЕРАТУРА

Кант, И. (1974). *Основи на метафизика на нравите*. Прев. Валентина Топузова. София: Наука и изкуство.

Колев, И. (2020). Универсалност на човешките задължения. – В: *Универсалност и приложимост на човешките права*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 55-62.

- Колев, И.** (2016). От De anima към „психология без душа“: бележки върху генезиса на психологията. – Във: *Философия на конкретното*. Сборник в чест на проф. Р. Пожарлиев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 182-219.
- Baumgarten, A.** (2020). *Elements of First Practical Philosophy. A Critical Translation with Kant's Reflections on Moral Philosophy*. New York: Bloomsbury.
- Diogenes Laertii** (2008). *Vitae philosophorum*. Vol. I, Libri I-X. Edidit Miroslav Marcovich. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hüning, D.** (2021). In-Between Psychology and Moral Psychology: Christian Wolff's Principle of Natural Obligation. – In: Araujo, Saulo de Freitas (Ed.) (2021). *The Force of an Idea. New Essays on Christian Wolff's Psychology*. Springer.
- Kant, I.** (1977). *Die Metaphysik der Sitten*. – In: Kant, Immanuel (1977). *Werkausgabe*, Band VIII. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Pufendorf, S.** (2003). *The Whole Duty of Man According to the Law of Nature*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Stoicorum Veterum Fragmenta*, collegit Iohannes ab Arnim. Volumen 1-4, (1964). Stuttgart: Teubner. [цит. SVF]
- Stoici antichi Tutti i fragment*, raccolti da Hans von Arnim. Testo Greco e latino a fronte. Intruduzione, traduzione e apparati a cura di Roberto Radici (2002) Milano: Bompiani.
- Wolff, C.** (1779). *Philosophia practica universalis*. Verona.